

HAZAR DENİZİNİN STATÜSÜNE DAİR ANLAŞMA VE OLASI YANSIMALARI

Konur Alp Koçak

TASAV Dış Politika Araştırmaları Merkezi

konur.kocak@tasav.org

Giriş

SSCB'nin dağılması ve Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını elde etmeleriyle Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkelerin sayısı beşe yükseldi. 1991'e kadar SSCB ile İran arasında ikili bir mesele olan Hazar Denizinin statüsü ve denizdeki doğal kaynakların paylaşımı, SSCB sonrası dönemde Rusya ve İran'ın yanı sıra artık birer bağımsız ülke olan Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'ın da söz hakkının olduğu daha karmaşık bir meseleye dönüştü. Kıyıdaş ülkelerin sayısındaki artış, çıkar çatışmalarını kaçınılmaz kıldı ve Hazar'ın statüsünün ne olacağı 22 yıl süren müzakereler neticesinde 12 Ağustos 2018'de imzalanan bir anlaşmayla çözülebildi.

Bölge ülkeleri açısından son derece önemli olan bu meselenin uzun bir süre boyunca çözümsüz kalması, birçok diplomatik anlaşmazlığa sebep olmanın ötesinde, bölgedeki doğal kaynaklardan istifade edilememesi sorununu da ortaya çıkardı. Ekonomisi zayıf ve kırılgan olan bölge ülkelerinin doğal kaynakların üretimi ve ihracatına olan bağımlılığı dikkate alınırsa, Hazar'ın statüsü hakkında anlaşmazlığın bölgesel kalkınma sorununun altında yatan temel etkenlerden biri olduğu anlaşılacaktır. Bu çerçevede, Hazar Denizi'nin statüsü konusunda bir uzlaşmaya varılmasıyla birlikte önümüzdeki süreçte birçok ekonomik ve ticarî sorunun çözümünü sağlayacağı yönünde haklı bir beklenti oluşmuştur. Dahası, statünün belirlenmesinin Orta Asya ülkeleri arasında yaşanan diğer bazı sorunların hâllini kolaylaştırması da ihtimâl dâhilindedir. Kıyıdaş ülkeler arasında varılan uzlaşının Hazar Bölgesi'nin de ötesine geçecek yansımalarının olması ve Türkiye başta olmak üzere (ABD ve AB ülkeleri dâhil) birçok ülkeyi etkilemesi de kuvvetle muhtemeldir.

Varılan mutabakatın olası yansımalarını incelemeyen önce, sorunun arka planı hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Zira bu arka plan, mevcut diğer bazı sorunların da temelini oluşturmaktadır ki önümüzdeki dönemde bu sorun alanlarında da olumlu yönde gelişmeler beklemek yersiz olmayacaktır.

Arka Plan: Sovyet Dönemi Mirası

Çizilemeyen Sınırlar

SSCB döneminde tek otorite olan Moskova'nın belirlediği kural ve politikalar, Birlik üyesi tüm devletler tarafından herhangi bir itiraza uğramadan uygulanıyordu. Ancak Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip birçok devletin bağımsızlığını kazanması, Soğuk Savaş döneminde inşa edilen uzlaşmaların bozulmasına yol açmış, bazı uluslararası anlaşmaların uygulanmasını da imkânsız kılmıştır.

Moskova'nın üst otorite konumundan çıkmasının ardından Orta Asya'da bağımsızlığını kazanan ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda bağımsız politikalar belirlemeye başlamasıyla, ikili ya da çok taraflı sorunlar da yaşanmaya başladı. Örneğin, SSCB döneminde Kırgızistan ile Özbekistan arasındaki sınır yapay ve önemsizken, bu iki ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra sınırlar, "ulus inşa" sürecinin en önemli etkenlerinden biri oldu ve adı geçen iki ülke bir yandan sınırı belirlemeye çalışırken diğer yandan sınır yüzünden gerginlikler yaşadı¹.

Stalin'in "böl ve yönet" politikası uyarınca sınır hatlarında oluşturulan enklavlara, örneğin Özbekistan içinde Kırgız azınlığın, Kırgızistan içinde ise Özbek azınlığın yerleştirilmesi sınırın belirlenmesini hem güçleştirmiş hem de sınırda etnik gruplar arasında çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur.² Bugün hâlâ Fergana Vadisi bölgesinde sınırların tam olarak belirlenememiş olması, bölge ülkeleri arasında diplomatik ilişkilerde gerginliklere yol açabilmekte³, sınır boyunda insanların hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan küçük çapta çatışmalar patlak verebilmektedir.

Bölgede sınır hatlarının kesinleşmemesi sorunu, devlet otoritesinin tam olarak kurulamaması sorununu da beraberinde getirmiştir. Savaş mağduru ve Taliban gibi radikal unsurların etkin olduğu Afganistan'ın bölgeye yakınlığı da dikkate alınırca, sınırlarda kaçakçılık, sınır ötesi terörist faaliyetler ve güvenlik zaaflarının Fergana Bölgesi'nde niçin sona erdirilemediği anlaşılacaktır.

Paylaşılmayan Enerji Kaynakları

Orta Asya'da sınırların belirlenememesi sorununa benzer bir diğer gelişme de doğal kaynakların paylaşımıyla ilgilidir. Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan petrol ve doğal gaz açısından zenginken bu kaynaklar Kırgızistan ve Tacikistan'da neredeyse hiç bulunmamaktadır. Buna karşın, Seyhun ve Ceyhun Nehirleri sayesinde su kaynağı açısından çok zengin olan ve enerji üretiminde hidroelektriğin büyük pay sahibi olduğu Kırgızistan ve Tacikistan, su fakiri olan Türkmenistan ve Özbekistan'ın

¹ Pete Baumgartner, "Tug-of-War: Uzbekistan, Kyrgyzstan Look to Finally Settle Decades-Old Border Dispute", *RFE-RL*, 14.12.2017.

² Paul A. Goble, "Uzbek Enclaves inside Kyrgyzstan 'Hot Spots' of the Future, Moscow Analyst Says", *Kyiv Post*, 08.06.2010.

³ An Absence of Diplomacy: The Kyrgyz-Uzbek Border Dispute, *The Diplomat*, 01.04.2016; Rashid Gabdulhakov, "Geographical Enclaves of the Fergana Valley: Do Good Fences Make Good Neighbors?", *OSCE Academy Central Asia Security Policy Briefs*, No.14.

tarım üretimi için hayati derecede önem arz eden suyun tedarikinde çok önemli bir rol oynamaktadır.⁴

SSCB döneminde Orta Asya ülkeleri arasında karşılıklı bağımlılık yaratarak birbirine muhtaç kalmalarını hedefleyen politikalar neticesinde, mansap ülkeler olan Özbekistan ve Türkmenistan'ın tarım sektörü bol miktarda suya ihtiyaç duyan pamuk üretimine dayandırılmış, memba ülkeler Kırgızistan ve Tacikistan'ın suyuna muhtaç hâle getirilmiştir. Buna karşılık, özellikle kış aylarında ısınma için gerekli olan doğal gazı sahip olmayan Kırgızistan ve Tacikistan, hidrokarbon zengini Özbekistan ve Türkmenistan'dan gaz tedariki ile yaşayabilmiştir. Kısacası, SSCB döneminde bölge ülkeleri arasında "suya karşılık doğal gaz" alışverişi kurulmuş, bu uzlaşma enerji üretiminde kritik rol oynamıştır.⁵

Ne var ki bağımsızlık sonrasında Moskova'nın moderatör rolünü kaybetmesiyle birlikte her ülke kendi çıkarlarını gözetmeye başlayınca bu düzen de bozulmuştur. Örneğin, Tacikistan ile Özbekistan arasında suya karşılık doğal gaz takası anlaşması, Tacikistan'ın Ceyhun Nehri üzerinde dünyanın en yüksek hidroelektrik santralini inşa etme projesiyle tehdit altına girmiştir.⁶ Rogun santralini faaliyete geçmesini tarım sektörünü bitirecek bir gelişme olarak değerlendiren Özbekistan⁷, santralin inşasını engellemek için elinden geleni yapmıştır. Krize dönüşen projede Tacikistan muazzam su kaynağını kullanarak daha çok elektrik üretip üretim fazlasını elektrik ihtiyacı duyan Afganistan ve Pakistan'a ihraç etmeyi ve böylelikle Özbekistan'a daha az bağımlı olmayı hedeflerken, Özbekistan eski Cumhurbaşkanı İslam Kerimov bu adımı "savaş sebebi" olarak nitelendirmiştir.⁸

SSCB sonrası dönemde Orta Asya'da yaşanan "sınırların çizilememesi" ve "doğal kaynakların paylaşılabilmesi" sorunları; bölgenin huzuru, istikrarı ve kalkınmasını ciddi derecede zedelemiştir. Bu durum, bölge ülkelerinin Rusya ve Çin gibi büyük güçler karşısında elini zayıflatmış, dış müdahalelere karşı koyabilme yeteneklerinin artmasına engel olmuştur. Haliyle, SSCB sonrasında ortaya çıkan güç boşluğunu doldurmak isteyen büyük güçler, Orta Asya ülkelerini "havuç ya da sopa" yöntemiyle şekillendirmeye çalışmışlardır.

⁴ Shairbek Juraev, "Central Asia's Cold War? Water and Politics in Uzbek-Tajik Relations", *Ponars Eurasia*, Policy Memo No. 217, Eylül 2012.

⁵ Konur Alp Koçak, "Water disputes in Central Asia: Rising tension threatens regional stability", *EPRS*, 28.10.2015.

⁶ Enerji açığını gidermek isteyen Tacikistan, Özbekistan'dan gelen sert eleştirilere rağmen, Kasım 2016'da yaklaşık 4 milyar dolara mâl olacak Rogun Hidroelektrik Santrali'nin inşaatını başlatmıştır. 2018 sonunda elektrik üretiminin başlayacağı öngörülen santral yüzünden gerilen ikili ilişkiler, İslam Kerimov'un vefatının ardında Özbekistan Cumhurbaşkanı seçilen Şavkat Mirziyoyev'in attığı yapıcı adımlarla düzelmeye seyrine girmiştir: Bruce Pannier, "Uzbek President's Tajik Visit Aims To Improve Tortured Relationship", *Qishloq Ovozi*, 08.03.2018.

⁷ "Uzbekistan: Rogun Hydropower Project threatens to whole region, *UzDaily*, 02.08.2014.

⁸ Joanna Lillis, "Uzbekistan Leader Warns of Water Wars in Central Asia", *EurasiaNet*, 07.09.2012; "Central Asia Could Go to War over Water", *Business Insider*, 15.09.2012.

Çin'in liderliğindeki Şangay İşbirliği Örgütü bölgenin ekonomisini, Rusya'nın liderliğindeki Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ise siyasî ve askerî gelişmeleri yönlendirmiş, bölge ülkelerinin hareket alanını sınırlandırmıştır. Örneğin Kırgızistan, Rusya'nın siyasî baskısı ve ekonomik teşvikleri sonucunda ABD'nin Afganistan Savaşı kapsamında kullandığı Manas Hava Üssünü 2014'te kapatmak zorunda kalmıştır.⁹ Çin ise ekonomi/finans gücünü kullanarak Türkmen doğal gazını üreten ve ithal eden tek ülke olmayı başararak¹⁰, Türkmenistan üzerinde büyük bir etkiye sahip olmuştur.

Kısacası bölge ülkeleri; siyasî, ekonomik ve ticarî açıdan zayıf kaldıkları için ya Rusya ya da Çin tarafından gelen manipülasyona göre tavır almak zorunda kalmış, kendi inisiyatifleriyle diğer ülkelerle istedikleri şekilde ilişkiler tesis etme kabiliyetine bir türlü kavuşamamıştır. Bu çerçevede; trilyonlarca dolar kıymete sahip enerji kaynaklarının bulunduğu Hazar Denizi'nin statüsünün tespiti ve kullanıma açılması, Orta Asya ülkeleri açısından ekonomik kalkınmayı hızlandırıp dünyaya açılmayı sağlayarak Rusya, Çin ve ABD gibi ülkelerin baskısından kurtulmanın bir aracı olarak görülmüştür. Ancak kıyıdaş ülkelerin statüsünün ne olacağına ilişkin çatışan politikaları, uzlaşmaya varmayı uzun bir süre geciktirmiştir.

Hazar Denizinin Statü Sorunu ve Geç Gelen Anlaşma

Hazar Denizi ile ilgili anlaşmazlık, esasen yukarıda bahsedilen "sınırların çizilememesi" ve "doğal kaynakların paylaşılabilmesi" sorunlarının iç içe geçtiği bir vakadır. SSCB'nin varlığının devam ettiği dönemlerde İran'ın Deniz'i paylaşımındaki tek muhatabı SSCB olmuşken, 1991 sonrasında denizin doğu ve batı kıyılarında üç yeni devlet ortaya çıkmış; deniz yüzeyinin ve altındaki zengin doğal kaynakların nasıl paylaşılacağına dair farklı sesler yükselmiştir. Beş ülkenin üzerinde uzlaşma sağlayamamasının en önde gelen sebebi ise, Hazar'ın statüsünün "göl" mü "deniz" mi olduğu hususundaki anlaşmazlıktır.¹¹

Hazar'ın göl ya da deniz olarak kabul edilmesi, Hazar'da egemenlik sınırlarının nasıl çizileceği ve doğal kaynakların nasıl paylaşılacağını belirleyen temel değişken olmuştur. Hazar'ın bir "göl" olarak kabulü hâlinde, kıyıdaş beş ülkenin gölü beş eşit paya bölmeleri ve gölden elde edilecek tüm geliri eşit şekilde paylaşmaları gerekmektedir. Böyle olunca da her bir ülke, diğer bir ülkenin Hazar'daki projelerine müdahale etme hatta engel olma hakkına sahip olacaktır. Statüsünün "deniz" olması durumunda ise, kıyıların uzunluğu egemenlik alanlarının belirlenmesinde kullanılan temel kıstas olmaktadır. Hâliyle ikinci senaryo, kıyıların yüzde 13'üne sahip olan ve

⁹ "U.S. vacates base in Central Asia as Russia's clout rises", *Reuters*, 03.06.2014.

¹⁰ "China asserts clout in Central Asia with huge Turkmen gas Project", *Reuters*, 04.09.2013.

¹¹ Hanna Zimnitskaya ve James von Geldern, "Is The Caspian Sea A Sea: And Why Does It Matter?" *Journal of Eurasian Studies*, Cilt 12, Sayı 1 (Ocak 2011), ss.1-14.

doğal kaynakların çoğu Hazar Denisinin ortasında ve kuzeyinde bulunduğu için kendisine uzak kalan İran açısından muhalefetle karşılaşmıştır.¹²

Ayrıca göl olarak kabul edilmesi hâlinde “gölü” diğer ülkelerin hangi kurallara göre kullanabileceğini belirleme konusunda kıyıdaş ülkelerin münhasır yetkisi olurken, deniz olarak kabulünde BM Sözleşmeleri devreye girecek ve denizin uluslararası kullanıma açılması söz konusu olacaktı. Hazar’da bölge dışı güçlerin varlığını güvenlik tehdidi olarak gören Rusya da bu ihtimalden rahatsız olmaktaydı. Ayrıca Hazar’ın göl olarak kabul edilmesi halinde, Rusya planlanan deniz altı boru hatlarında söz hakkı olduğunu savunarak, göl statüsünden yana tavır almaktaydı. Zira deniz statüsü kabul edilirse, Türkmenistan’dan Azerbaycan’a ulaşacak Trans-Hazar Boru Hattı, iki ülkenin münhasır yetkisinde olacak, göl olursa tüm ülkelerin bu projeyi onaylaması gerekecekti.

Hazar Denizi’nin statüsü, 51 çalışma grubu toplantısının, onlarca dışişleri bakanı seviyesindeki toplantının ve dört devlet başkanı zirvesinin ardından nihayet Aralık 2017’de varılan bir “orta yol” sayesinde belirlenebilmiştir.¹³ 12 Ağustos 2018’de gerçekleştirilen beşinci devlet başkanları zirvesinde imzalanan anlaşmayla da belirlenen statü resmîyet kazanmıştır.

Egemenlik Alanlarının Tespiti

Varılan uzlaşmaya göre, Hazar ne tam anlamıyla göl, ne de tam anlamıyla deniz olarak nitelendirilmiştir. Hazar için öngörülen özel statü çerçevesinde, Hazar’ın dibi göl hukuku uyarınca yan yana ve karşı karşıya olan ülkeler arasında çizilecek orta çizgi kuralıyla beşe bölünmek suretiyle paylaşılacaktır. Sular ise deniz hukukuna benzer bir formülle paylaşılacak, buna göre de her ülke 15 deniz mili (27,8 km) genişliğinde bir karasuyu bölgesine ve bunun devamı olacak şekilde 10 deniz mili (18,5 km) genişliğinde bir münhasır balıkçılık bölgesine sahip olacaktır. Her bir ülke bu sınırı geçmemek üzere, suda, deniz tabanında ve yer altında ve ayrıca hava sahasında egemenlik sahibi olacaktır. Bu alanın ötesinde kalan saha ise “ortak kullanım alanı” olarak kabul edilmiştir.

Sınırlarının belirlenmesi ve böylelikle doğal kaynakların paylaşımının sağlanması bu anlaşmayla artık mümkün görünse de, özellikle İran’ın deniz dibinin paylaşımına ilişkin bazı çekincelerinin olduğu bilinmektedir. Nitekim İran Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani, daha önce çıkan İran ve Azerbaycan’ın sınır sorunlarını çözdüğü yönündeki haberlere¹⁴ rağmen, imzaların atıldığı zirve toplantısında deniz dibinin paylaşımı

¹² “Iran Seeks Stronger Position in Caspian Sea”, *World Bulletin*, 27.08.2014.

¹³ Moskova’da dışişleri bakanları seviyesinde bir araya gelen Hazar’a kıyıdaş ülkeler, 2018’de yapılacak devlet başkanları zirvesinde imzalanmak üzere bir anlaşma metninin hazır olduğunu 5 Aralık 2017’de ilân etmiştir. “Russia Says Caspian Legal Status Resolved, Agreement Ready for Signing”, *Qishloq Ovozi*, 07.12.2017.

¹⁴ “Azerbaijan, Iran Signed Documents”, *Azerbaycan Devlet Başkanlığı İnternet Sitesi*, 28.03.2018; “Azerbaijan, Iran Reach Breakthrough on Disputed Fields in the Caspian Sea”, *Jamestown EDM*, 05.04.2018.

için ilâve anlaşmaların gerekeceğini ifade etmiştir. Bu durum, anlaşmanın İran ve komşusu olan iki ülke arasındaki tüm sorunlarını çözmediğinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.¹⁵ Yine de, söz konusu anlaşmayla taraf ülkelerin beklentilerinin büyük ölçüde karşılandığını ve bölgesel işbirliğini geliştirecek bir uzlaşma zemininin sağlandığını söylemek mümkündür.

Hazar'da Askerî Varlık ve Alan Hâkimiyeti

Anlaşmanın çözüm getirdiği hususlardan biri, bilhassa Rusya için önemli bir konu başlığı olan Hazar'ın diğer ülkelerin silâhlı güçlerine kapatılmasıdır. Anlaşmaya göre, kıyıdaş ülkelerin haricindeki hiçbir ülkenin donanması Hazar'a giremeyecektir. Ayrıca, bir kıyıdaş ülkenin askerî gemisi, diğer bir ülkenin sularına ancak izin alması ya da zorunlu bir durum olması gibi istisnaî hâllerde girebilecek, bunun haricindeki askerî manevralar "barışın ihlâli" olarak değerlendirilecektir.

¹⁵ "Caspian Summit Fails to Resolve Issues Between Iran and Nearest Neighbors", *RFE/RL*, 15.08.2018; Stephen Blank, "Is there an Agreement on Caspian Sea Delimitation?", *CACI Analyst*, 25.01.2018.

Rusya'nın Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya'nın ortasında kalan Hazar bölgesinde askerî egemenliğini pekiştirmesi, özellikle Baltık ülkeleri ve Gürcistan üzerinden Rusya sınırına yaklaşan ABD/NATO karşısında Moskova'ya stratejik bir avantaj sağlayacaktır.¹⁶ Zira sadece kıyıdaş ülke donanması ve askerlerine izin verilmesi, ABD'nin muhtemel Hazar'a ayak basma girişimlerini¹⁷ de engelleyecektir. Rusya'nın Ekim 2015'te Suriye'deki DAESH mevzilerini Hazar'da konuşlu gemilerden fırlatılan füzelerle vurduğu¹⁸ hatırlanırsa, Rusya'nın bu konuya verdiği önemin sebebi anlaşılacaktır. Rusya'nın Dağıstan sınırlarında yer alan Kaspiysk şehrinde 2019'da faaliyete geçmesi beklenen bir donanma üssü kurduğu¹⁹ da bu çerçevede dikkate değerdir.

Hazar'da İran savaş gemilerinin de konuşlandırıldığı hesaba katılınca, söz konusu anlaşmayla Rusya ve müttefiklerinin Hazar bölgesinde A2/AD (geçiş kapatma ve alan hâkimiyeti) yeteneklerini artırdığı söylenebilir. ABD ile Rusya arasında Avrasya bölgesinde tırmanan siyasî/askerî rekabetin bir göstergesi olan A2/AD kapasitesi, her iki taraf için de giderek önem kazanmaktadır. Kırım'ın ilhakıyla Karadeniz'de hâkimiyet kurmaya çalışan Rusya'nın, Lazkiye üzerinden Doğu Akdeniz'i, Abhazya üzerinden de Kafkasya'yı rakipleri için adeta girilmez bölge hâline getirmesi gibi, Hazar'daki askerî varlık da Orta Doğu, Körfez ve Orta Asya'nın güvenlik çemberine alınması anlamına gelmektedir.

Rusya'nın anlaşmayla en öncelikli amacına ulaştığını söylemek mümkündür, çünkü anlaşmanın Hazar'ı dış güçlerin ordularına tamamen kapalı hâle getirmesi, şüphesiz ki Rusya açısından büyük bir jeopolitik kazanım olmuştur. Diğer konu başlıklarında ise Rusya'nın kısmen geri adım attığı ya da politikasını revize ettiği görülmektedir.

Doğal Kaynakların Üretimi ve Dışa Satımı

Hazar'ın statüsüne ilişkin anlaşmanın önemli bir unsuru da petrol ve doğal gaz kaynaklarının paylaşımı ve dünya pazarlarına arzıyla ilgilidir. Anlaşmanın konuya ilişkin hükümleri, Rusya ve İran'ın daha önce savunduğu politikalarda bir gevşeme

¹⁶ Oliver Carroll, "[Caspian Sea: After 22 years of wrangling, deal over oil and gas rich body of water reached – and it's good news for Russia](#)", *Independent*, 10.08.2018.

¹⁷ ABD ile Kazakistan'ın 2003'ten beri sürdürdüğü askerî işbirliği çerçevesinde Temmuz 2017'de imzalanan bir anlaşma, ABD'nin Kazakistan'ın Hazar kıyılarında bir askerî üs kuracağı söylentilerine yol açmıştır. Özellikle Rus basınında Kazakistan'ı eleştiren haberlere vesile olan anlaşma, ABD'nin Hazar'da üs kurma girişimlerinin ilk ayağı olarak değerlendirilmiştir. Kazak yetkililer ise anlaşmanın sadece ABD'ye Afganistan'daki NATO operasyonu için lojistik destek verilmesinden ibaret olduğunu, Hazar'da askerî üs kurulmasının söz konusu olmadığını belirtmiştir. Detaylar için: "[Russia chides Kazakhstan on US cooperation](#)", *EurasiaNet*, 12.06.2018; "[US-Kazakh Accord to Use Caspian Ports as Afghan Support Hubs Irks Moscow](#)", *Jamestown EDM*, 26.04.2018; "[US Base in the Caspian? How Russia Can Stop Washington's Meddling in Kazakhstan](#)", *Sputnik*, 30.07.2018; "[US Military Bases at Caspian Sea 'Out of Question' - Kazakh Foreign Minister](#)" *Sputnik*, 11.08.2018.

¹⁸ "[Russian Missiles Hit IS in Syria from Caspian Sea](#)", *BBC News*, 07.11.2015.

¹⁹ Joshua Kucera, "[Russia to Build New Home Base for Caspian Flotilla](#)", *EurasiaNet*, 02.10.2017; Fuad Mukhtarlı, "[Russia Looks to Deter Outsiders. U.S. from Caspian with Construction of New Naval Base](#)", *Caspian News*, 20.10.2017.

olduğuna işaret etmektedir. Zira anlaşma, taraf ülkelerin petrol/doğal gaz boru hatları inşa etmeleri hâlinde, hattın güzergâhında olmayan ülkelere de onay almaları gerektiği yönündeki Rus ve İran tezini içermemektedir. Yani, iki ülke arasında sadece bu ülkelerin egemenlik alanından geçecek şekilde bir boru hattı inşası söz konusu olduğunda, diğer kıyıdaşların bu projeyi engelleme imkânı artık olmayacaktır.

Dolayısıyla, yaklaşık yirmi yıldır gündemde olan Trans-Hazar Doğal Gaz Boru Hattı projesi, güzergâh sadece Türkmenistan ve Azerbaycan'ın sınırından geçtiği için, sadece bu iki ülkenin meselesi olarak ele alınacak, diğer ülkelerin bu projeye onay vermesine gerek kalmayacaktır. Bu durum, dünyanın en büyük dördüncü doğal gaz rezervine sahip Türkmenistan'ın Azerbaycan üzerinden Batı'ya gaz ihracatı yapma imkânını kazandığı anlamına gelmektedir.²⁰

Türkmenistan ve Azerbaycan'ı birbirine bağlayacak olan Trans-Hazar boru hattı, Azerbaycan ve Türkiye üzerinden AB ülkelerine kadar ulaşan TANAP'a eklenerek Türkmen gazının Avrupa'ya ihracatını mümkün kılacaktır. Türkiye de Türkmenistan ve Azerbaycan ile bu konu üzerinde çalışmış, 2014'ten bu yana dışişleri bakanları seviyesinde üçlü toplantılar gerçekleştirmiş²¹ ve 1 Mayıs 2015'te AB'nin de katılımıyla Aşgabat Bildirisi'ne imza atmıştır. Türkmen gazının Avrupa'nın enerji güvenliğine büyük katkı yapacağını vurgulayan bu Bildiri, taraf üç ülkenin AB nezdinde jeostratejik önem taşıdığına AB tarafından ikrarı niteliğindedir.

AB'nin finansman yardımı taahhüdünde bulunduğu Trans-Hazar Boru Hattı, AB için öncelik arz eden bir proje olarak değerlendirilmektedir. Zira doğalgaz rezervi ve üretimi azalma eğiliminde olan AB, özellikle Kırım/Ukrayna krizinin ardından, Rus gazına olan aşırı bağımlılığını azaltmak ve enerji arz güvenliğini artırmak üzere 2014'te kabul ettiği strateji uyarınca yeni kaynak ülkeler aramakta,²² geniş kapsamlı bir "Enerji Birliği" politikası takip etmektedir. Bu çerçevede Türkmenistan, muazzam rezervleri ile AB için önemli bir alternatif olarak kabul edilmektedir. Ancak, Hazar'ın statüsünün belirsizliği, Rusya tarafından Türkmenistan ve Azerbaycan'ı Trans-Hazar Boru Hattı projesinden vazgeçirmek için öne sürülen bir gerekçe olmuştur. Zira Rusya, Türkmen gazının AB'ye ihraç edilmesini, hem kendi ihracatını azaltabileceği hem de Türkmenistan üzerindeki siyasî nüfuzunu zayıflatacağı düşüncesiyle engellemeye çalışmıştır.

Türkmenistan ise ihraç edebileceği tek ürün olan doğal gazın planlanan boru hatlarıyla yeni hedef ülkelere ulaşmak niyetindedir. Zira Türkmenistan ile 2010'a kadar onun en büyük doğal gaz pazarı olan Rusya arasında birçok gerginlik hatta kriz yaşanmıştır. 1995'e kadar Rusya üzerinden doğal gazını Ukrayna'ya ulaşan

²⁰ David O'Byrne, "Caspian Pact Paves Way for Turkmen Gas Exports to Europe – Eventually", *EurasiaNet*, 13.12.2017.

²¹ "Türkiye-Azerbaycan-Türkmenistan Üçlü Dışişleri Bakanları 4. Toplantısı", *TRT Avaz*, 19.07.2017.

²² "Gas and oil supply routes", *EU Commission*.

Türkmenistan, Kiev ile Moskova arasındaki bir anlaşmazlık yüzünden bu ülkeye gaz satışını durdurmak zorunda kalmıştır. 2003'e gelindiğinde ise Rusya ile varılan bir anlaşma Türkmenistan'ın ihracatının aşamalı bir şekilde artarak 2009-2024 döneminde 70-80 bcm hacme ulaşmasını öngörmüştür. Ancak, Türkmenistan'ın Haziran 2007'de Çin'le bir anlaşmaya varması ve Rusya'nın Türkmenistan ile arasındaki Sovyet döneminden kalan boru hattının genişletilmesi teklifini reddetmesi gibi sebepler, Türkmenistan ile Rusya arasında gaz ticaretini sarsmıştır.

Nisan 2009'da iki ülke arasındaki boru hattında "Rusya'nın sabotajı" olarak da nitelendirilen şüpheli bir patlama yaşandığında Rusya Türkmenistan'dan yaptığı ithalatı 10 bcm seviyelerine kadar düşürmüştür.²³ Rusya bu kararıyla, Çin ile ticarî ilişki kurmasından dolayı Türkmenistan'ı âdetta cezalandırmıştır. Bu gelişme, Türkmenistan'ın Çin ile ticaretini geliştirmeye teşvik etmiş, zamanla Çin Rusya'nın yerini alarak Türkmenistan'ın en büyük gaz ithalatçısı konumuna erişmiştir. Rusya'ya artık satamadığı gazı yeni pazarlara satmak isteyen Türkmenistan, 2010'da İran'a ikinci boru hattını (ilki 1997'de faaliyete girmiştir) inşa etmiştir.

Türkmenistan'ın Afganistan ve Pakistan'ı geçerek Hindistan'a kadar ulaşacak yeni bir hat (TAPI) inşa etmesini engellemek isteyen Rusya, 2015'te Türkmen gazı ithalatının 4 bcm ile sınırlandırıldığını, 2016'da ise tamamen durdurulduğunu açıklamıştır. Türkmenistan, İran'ın borcunu ödemediği gerekçesiyle Ocak 2017'da İran'a gaz sevkiyatını da durdurmuştur. Neticede Türkmenistan, 2018 itibarıyla doğal gazını sadece Çin'e satabilir duruma düşmüştür.

Gelinen nokta Türkmenistan'ı Batı ülkelerine ihracat yapma arayışına sevk etmiş, Türkiye ve Azerbaycan ile Güney Gaz Koridoru'nun bir parçası olmaya yönelik girişimlerini artırmıştır. Türkmenistan'ın ihracat yaptığı ülkeleri çeşitlendirememesi hâlinde ekonomisi ciddi risk altında olacaktır. Zira Çin'in şimdilik en büyük doğal gaz tedarikçisi olan Türkmenistan için doğal gazdan elde edilen gelir, millî hâsılanın yaklaşık üçte birine, devlet bütçesinin de yüzde seksenine yakınına oluşturmaktadır.

Dolayısıyla, Hazar Denizi'nin statüsünün belirlenmesiyle artık deniz altından bir hat inşa ederek doğal gazını Azerbaycan'a ulaştırabilecek olması, Türkmenistan'ın ticarî ve ekonomik açıdan Batı'ya açılabilmesi için bir fırsat yaratmıştır. Ayrıca, Hazar'a ilişkin anlaşma sonrasında Kazakistan'ın da petrolünü Azerbaycan'a taşıma ve oradan da Batı'ya ihraç etme projesinin²⁴ önündeki engel kalkmıştır. Bu sebeple, anlaşmanın planlama aşamasında olan birçok enerji boru hattı projesinin hayata geçirmesi beklenmektedir.²⁵

²³ "Pipeline blast halts Turkmen gas exports to Russia", *Reuters*, 09.04.2009; "Pipeline Explosion Raises Tensions between Turkmenistan, Russia", *RFE/RL*, 14.04.2009.

²⁴ Robert M. Cutler, "Kazakhstan And Azerbaijan Plan an Undersea Trans-Caspian Oil Pipeline", *CACI Analyst*, 07.11.2016.

²⁵ Peter Leonard, "Caspian agreement may trigger cascade of energy projects", *EurasiaNet*, 08.08.2018

Bu noktada akıllara şöyle bir soru gelmektedir: Şimdiye dek Hazar ülkelerinin dışa açılmasını engellemeye çalışan ve buna yönelik girişimlerinden rahatsız olan Rusya, nasıl olup da Hazar anlaşmasında kendisini devreden çıkaracak bir maddeye rıza gösterebilmiştir? Diğer bir ifadeyle, Rusya, neyi hesap ederek kendisine rakip olacak Türkmenistan ve Kazakistan'ın Hazar'dan geçecek boru hatlarıyla Batı ülkelerine ihracat yapmasına yeşil ışık yakabilmiştir?

Rusya'nın uzun zamandır savunduğu politikadan sapmasının birkaç açıklaması olabilir. İlk olarak, Rusya uzun zaman alacak böylesi projelerin büyük maliyetlerinin olacağını ve bu ülkelerin finansman sorunlarını aşamayacağını düşünmektedir. Yani Rusya, Hazar'ın statüsünden kaynaklanan engeller olmasa dahi, adı geçen ülkelerin bu projeleri gerçekleştirilebileceğine pek ihtimâl vermemektedir. Ayrıca Rusya, Türkmenistan ve Azerbaycan arasında tartışmalı alanlarda bulunan yatakların yol açtığı anlaşmazlığın bütünüyle giderilemeyeceğini düşünüyor olması da muhtemeldir. Rusya'nın Hazar'ın altından geçecek boru hatlarının önündeki engeli kaldırmasının bir diğer sebebi de, Türkmenistan'ın Çin'e olan aşırı bağımlılığını azaltarak²⁶ bu ülkeyi kendine yaklaştırma amacında olmasıdır. Nitekim, Hazar anlaşmasının imzalanmasından bir hafta kadar önce, Rus yetkililer tekrar Türkmen gazının ithal edilmeye başlanabileceğine dair muğlak açıklamalar yapmıştır.²⁷ Rusya, Türkmenistan'ın gazını satın almaya başlarsa, ciddi bir üretim artışı sağlanmadığı takdirde Türkmenistan'ın Batı'ya satabileceği gazın miktarı Rusya açısından önemsiz boyutta olacaktır. Bütün bu gerekçelerle Rusya, "taviz veriyor" görüntüsü yaratsa da esasen bu projelerin önünü açmakla ciddi bir kayıp yaşamayacağını düşünmektedir.

Hazar'ın statüsünü belirleyen anlaşma, Rusya'nın temel kaygısı olan güvenlik ve askerî konularında Rusya'yı tatmin eden bir düzenleme getirirken, enerji ihraç etmek için Hazar'daki kaynakları kullanmak isteyen Türk Cumhuriyetleri'nin de beklentilerini karşılamıştır. Dolayısıyla, İran'ın deniz yatağının paylaşılması için Türkmenistan ve Azerbaycan ile yapacağı ilâve müzakerelerin olumlu sonuçlanması hâlinde, anlaşmanın tüm taraflarının Hazar'ın yeni statüsünden memnun kalacağı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu mutabakatın, taraf ülkelerin yanı sıra Türkiye başta olmak üzere yakın bölgede yer alan diğer ülkelere de yansımalarının olacağı görülmektedir.

²⁶ Rusya ile Çin, Mayıs 2014'te imzalanan bir anlaşmayla, yılda 38 bcm Rus doğal gazının 2019'da faaliyete geçmesi öngörülen "Sibirya'nın Gücü Doğal Gaz Boru Hattı" üzerinden Çin'e ihraç edileceğini duyurmuştur. Temmuz 2018 itibarıyla, 3000 km uzunluğundaki boru hattında inşaatın %90'ı tamamlanmıştır. Rus şirketi Gazprom'un şimdiye dek imzaladığı en büyük satış sözleşmesi olan bu proje hayata geçtiğinde, Çin'e satılan Türkmen doğal gazının miktarında kısmen bir azalma söz konusu olabilecektir. Bu durumda, Türkmenistan'ın yeni pazarlara girme ihtiyacı daha da büyüyecektir.

²⁷ "Russian Gazprom Might Resume Turkmen Gas Imports", *Caspian Policy Center*, 03.08.2018.

Hazar'ın Özel Statüye Kavuşmasının Olası Yansımaları

Anlaşmanın tarafı olan üç Türk cumhuriyetinin Rusya ile olan geçmişinden hareketle, bu bölgeyi kendi “arka bahçesi” olarak gören Rusya açısından bu anlaşma birçok anlam ifade etmektedir:

- Rusya bu anlaşmayla, bölgede tek hâkim güç olduğunu ve uluslararası dengeyi ancak kendisinin sağlayabileceğini bir kez daha göstermiştir.
- Hazar Denizi'ni kıyısı olmayan ülkelerin askerî varlığına kapatan Rusya, ABD gibi ülkelerin üs kurma gibi planları boşa çıkartarak bölgede güvenlik sorununa yol açabilecek olası gelişmelerin önüne geçmiştir.
- Hazar'daki askerî varlığını Kaspıysk'te açacağı yeni üsle güçlendirmeyi planlayan Rusya, Hazar'dan Orta Doğu bölgesine ulaşabilecek füzeleriyle güneyden gelebilecek saldırılara karşı caydırıcılığını artırmıştır.
- Rusya'nın Hazar'da kuracağı güvenlik şemsiyesi, kıyıdaş diğer ülkelerin de güvenlik kaygılarını azaltacak ve bu ülkelerin Rusya'ya bağlılığını pekiştirecektir.

Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan'ın daha yakın ilişkiler kurması, bu ülkelerin İran'la yaşadıkları bazı anlaşmazlıkları çözme yoluna girmesi de mümkün hâle gelecektir ki bu durum da yine Rusya açısından olumlu bir gelişmedir. Nitekim, Hazar Anlaşmasının imzalanmasından hemen bir gün sonra, Kazakistan ve Türkmenistan arasında tüm sınır sorunlarının çözüldüğünü belirten ve iki ülke arasında enerji ve ulaşım alanındaki projelerin geliştirilmesini öngören “Stratejik Ortaklık Anlaşması”nın imza teatisi yapılmış ve anlaşmanın 11 Eylül 2018'de yürürlüğe gireceği ilân edilmiştir.²⁸ Bu anlaşma, önümüzdeki günlerde bölgedeki ikili sorunların çözümüne dair umut verici bir gelişme olmuştur.

İran denizdeki kaynakların ve kıyıların paylaşımı açısından tam olarak tatmin olmuş görünmese de Rusya ile yakın siyasî ve askerî işbirliği ve Orta Doğu'da sürdürdüğü çekişmeler dikkate alındığında, Hazar anlaşmasının askerî alandaki hükümleri İran'ın bölgede tecrit edilmesine yönelik ABD-İsrail politikalarına bir uyarı niteliğinde olmuştur. Ayrıca İran, Azerbaycan ve Türkmenistan ile Hazar denizindeki sınır sorununu tam olarak çözebildiğinde iki komşusu ile daha yakın siyasî ilişkiler kurabilecektir. Örneğin, Türkmenistan ile arasında doğal gaz ücretinin ödemesi üzerinden çıkan ve uluslararası tahkime taşınan²⁹ sorunun çözüme kavuşması ve Türkmen gazının tekrar İran'a satışının başlaması gibi gelişmeler yaşanabilecektir.

Hazar'ın statü sorununun çözülmesi, Türkiye için de bazı fırsatlar sunmaktadır. Özellikle Türkmenistan ve Kazakistan'ın zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarını çıkartıp Azerbaycan üzerinden Batı'ya ulaştırmak istemeleri Türkiye'nin enerji arzı

²⁸ “Türkmenistan, Kazakistan Advance Strategic Partnership”, *AzerNews*, 13.08.2018.

²⁹ “The Escalation of Iran-Turkmenistan Gas Dispute: Will the Battle Begin?”, *CIS Arbitration Forum*, 06.03.2018.

güvenliği açısından da önem taşımaktadır. Haziran 2018’de ilk aşaması devreye giren TANAP doğal gaz boru hattının tam kapasiteye ulaşması ve 2026’da ikinci aşamasının da devreye girerek taşıma kapasitesinin 31 bcm’e kadar ulaşması durumunda, Türkmen gazına ihtiyaç olabilecektir.³⁰ Türkmenistan’ın Türkiye’ye gaz ihraç edebilmesi Türkiye’nin enerji kaynaklarının çeşitlenmesi artırırken sınırlı da olsa Rusya’ya olan bağımlılığını azaltacak, daha güvenli, istikrarlı ve muhtemelen daha ucuz gaz tedariki mümkün hâle gelecektir. Aynı sonuç, Kazak petrollerinin Azerbaycan’a taşınması ile de gündeme gelecektir. Dolayısıyla, Türkiye’nin Kazakistan, Türkmenistan ve Azerbaycan ile dörtlü bir zirve gerçekleştirerek enerji alanında kapsamlı bir işbirliği çerçevesi oluşturması her ülke açısından faydalı olacaktır.

Enerji alanındaki gelişmelerin AB tarafından da yakından takip edileceği ve memnuniyetle karşılanacağı kesindir. AB’nin 2017’de bir önceki yıla göre yüzde 10 artarak 360 bcm’e ulaşan ithalat yaptığı, tüketimin de keza yüzde 6 artışla 500 bcm civarına çıktığı, yerel gaz üretiminin ise azalma eğiliminde olduğu ve ithalatın yüzde 43’ünün Rusya tarafından karşılandığı dikkate alınır, AB’nin gaz tedarikçilerini neden çeşitlendirmeye çalıştığı anlaşılacaktır.³¹ Bu çerçevede, Hazar’ı AB’ye bağlaması planlanan Güney Gaz Koridoru’nun önündeki engellerin kalkması, AB tarafından Rusya karşısında stratejik bir kazanım olarak değerlendirilmektedir. Bu durum, Hazar’ın iki yakasını bağlayacak petrol ve doğal gaz boru hatlarının güzergâhı olacak ülkelerinin AB nezdindeki önemini artıracığı anlamına gelmektedir.

Şüphesiz ki AB, Hazar kaynaklarının Rusya üzerinden değil Türkiye üzerinden gelmesini tercih edecektir. Böylelikle Türkiye’nin AB karşısında elinin güçleneceğini söylemek mümkündür. Ne var ki Rusya, bölge ülkeleri üzerindeki etkisini kullanarak bu projelerin hayata geçmesini ve bölge ülkelerinin ihracatına engel olarak kendi ihracat miktarının azalmasını önüne geçmek isteyecektir. Bu noktada, hem Türk Cumhuriyetleri hem de Rusya ile iyi ilişkileri olan ve AB üyelik süreci devam eden Türkiye’nin alacağı tavır ve Rusya’yla yürüteceği müzakereler belirleyici olacaktır.

Orta Doğu’daki siyasî ve askerî varlığını son yıllarda Suriye üzerinden sürdürmeye çalışan ABD de askerî alanda ve enerji alanındaki gelişmelerden ister istemez etkilenecektir. ABD açısından daha önemli olarak değerlendirilecek husus, Hazar’daki Rus askerî varlığıdır. Rusya’nın Hazar donanmasını güçlendirme gayretleri ve Hazar’ın diğer ülkelere kapatılması, Avrasya bölgesinde yürütülen

³⁰ Türkmen gazının daha ucuz olması sebebiyle Türkmenistan’ın devreye girmesi durumunda, Azeri gazının fiyatında aşağı yönde baskı oluşması ve Azerbaycan’ın satış hacminin azalması muhtemeldir. Dolayısıyla Türkmen gazının TANAP üzerinden Batı’ya ulaştırılması konusunda Azerbaycan’ın kendisine rakip olacak Türkmenistan’ı pazara sokmak için hevesli olmayacağı da değerlendirilmektedir. “TANAP’la Türkmen gazına AB yolu”, *Al Jazeera Türk*, 24.02.2014.

³¹ Avrupa Birliği’nin doğal gaz üretimi, tüketimi ve ithalatı hakkında istatistiksel bilgi için bkz: “Gas and Electricity Market Reports”, *EU Commission*.

ABD-Rusya nüfuz alanı yarışında ABD'nin zararına olacaktır. Rusya'nın Hazar'da tartışmasız askerî üstünlüğü Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya'da ABD ve NATO'nun hareket kabiliyetini sınırlayacaktır. ABD, Rusya'yı "uluslararası sistemi değiştirmeye çalışan revizyonist devlet"³² olarak gördüğü dikkate alındığında ABD'nin bölgede artan Rus etkisinden daha fazla rahatsızlık duyacağı ve Rusya karşısında daha sert bir tutuma takınacağı tahmini yapılabilir.

Sonuç

Uzun yıllardır çözülemeyen Hazar Denizi'nin statüsü meselesinin, ABD-Rusya rekabetinin sertleştiği, ABD'nin İran, Rusya ve Türkiye'ye yaptırımlar uygulayarak "ticaret savaşları" başlattığı ve NATO'nun Rusya sınırına asker ve silah konuşlandırdığı bir dönemde çözülmüş olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Putin'in dış politikasını şekillendiren kişi olarak da bilinen Sergey Karaganov'un yaşanan süreci "uluslararası sistemi yeniden şekillendiren Avrasya merkezli bir soğuk savaş"³³ olarak nitelendirdiği hatırlanırsa, Hazar anlaşmasının içeriği ve zamanlamasının Rusya-ABD çekişmesinde Rusya'nın bir karşı hamlesi olarak da nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

Rusya'nın bölgedeki hâkimiyetini pekiştirecek ve kıyıdaş ülkeler arasında daha yakın ilişkilerin kurmasını kolaylaştıracak olan bu anlaşma, muhtemel yansımaları nazara alındığında, bölgesel bir mesele olmanın ötesinde bir önem arz etmektedir. Rusya'nın güvenlik alanında istediğini tam olarak aldığı anlaşmayla, yakın bölgede yaşanan ve taraflarından birinin ABD olduğu gerginliklerde Rusya'nın elinin güçlendiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla da Hazar bölgesi, Orta Doğu, Kafkaslar, Körfez Bölgesi ve Orta Asya'da Rusya'nın nüfuzunu ABD'ninki hilafına artıracığını beklemek makul görünmektedir.

Hem NATO üyesi olan hem de özellikle Suriye'de Rusya ve İran'la yakın işbirliği yürüten Türkiye'nin de bu gelişmeden Batı'ya karşı yeni bir koz kazanmakla elini güçlendirdiği sonucuna varılabilir. Türkiye'nin dostu ülkelerle çevrelenmiş olan Hazar'daki sorunların çözüme kavuşması ve dünya enerji arzı için önemli bir kaynak olan bölgenin zamanla Batı'ya açılacak olması da Türkiye'nin jeostratejik ve jeoekonomik değerini artıracaktır. Türkiye'nin Hazar'a kıyıdaş ülkelerle ilişkilerini yeni projelerle derinleştirmek amacıyla aktif bir politika izlemesine uygun bir zemin oluşmuştur. Kısacası Hazar ülkelerinin yanı sıra, Hazar'ın Batı'ya açılış güzergâhında bulunan Türkiye için yeni fırsatlar ortaya çıkmıştır.

³² "National Security Strategy of the United States of America", *White House*, 18.12.2017.

³³ Sergey Karaganov, "The New Cold War and the Emerging Greater Eurasia", *Journal of Eurasian Studies*, Cilt 9, Sayı 2 (Temmuz 2018), ss.85-93.